

ЩАСТЯ ОСОБИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

PERSONAL HAPPINESS AND POLITICAL SYSTEM

Усі соціальні системи тією чи іншою мірою розглядають питання щастя людини. У рамках цих систем можна виділити різні підходи до щастя. Сутність тоталітарної системи полягає в створенні зовнішніх для людини цілей і смислів, при цьому людина трактується як знаряддя, що служить цим цілям. Ліберально-демократична система, навпаки, орієнтується на цілі самої людини, спонукаючи її на їх досягнення. Важливим аспектом щастя людини є інтеграція її з іншими людьми і знаходження сенсу життя. У тоталітарних системах зовні спостерігаються кращі умови для вищевказаних аспектів щастя. Але проблема таких соціальних утворень – у їх жорсткій орієнтації на певний тип людей і групи смислів, прагненні переробити інших згідно з ідеальним зразком, що закономірно призводить до відчуження частини людей від суспільства або до їх відчуження від самих себе за видимості зовнішньої інтеграції із суспільством. Загалом ліберально-демократична модель організації суспільства повинна більше сприяти знаходженню людиною щастя й реалізації свого потенціалу, але вона вимагає від людини самостійності й активності в організації власного життя, що для багатьох людей є дуже складною справою. Причини останнього потребують додаткових теоретичних та емпіричних досліджень. Основна проблема побудови ліберально-демократичного суспільства полягає в тому, що можновладці завжди прагнуть узурпувати владу у своїх руках, і це призводить до створення суспільства з наявністю зовнішніх демократичних атрибутів, але яке фактично є тоталітарним, з усіма фатальними наслідками для реалізації особистістю свого внутрішнього потенціалу. Єдиним щепленням від такого стану речей є широке розповсюдження ідеалів соціальної справедливості й громадського контролю за представниками влади як фактора активації поведінки,

спрямованого на виправлення існуючої соціальної системи.

Ключові слова: щастя, смисл, соціальна інтеграція, насолода, тоталітарний режим, демократія.

All social systems in one way or another consider the issue of human happiness. Within these systems, we can distinguish different approaches to happiness. The essence of the totalitarian system is the creation of external goals and meanings for the person, while the person is treated as an instrument which serves these purposes. On the contrary, the liberal democratic system is oriented on person's own purposes, inducing him/her to achieve them. An important aspect of human happiness is the integration of the person with other people and finding the meaning of life. It may seem that in totalitarian systems there are more favourable conditions for these aspects of happiness. But the problems of such social structures are their rigid orientation towards a certain type of people and groups of meanings, the desire to transform others in accordance with the ideal model, which naturally leads to the alienation of a part of people from society or to their alienation from themselves which is combined with the simulacrum of external integration with the society. In general, a liberal democratic model of society organization should be more helpful in finding person's happiness and realization of his potential, but it requires person's self-dependence and activity in the organization of his/her own life, which is very difficult for many people. The main problem of constructing a liberal democratic society is that the rulers always seek to usurp power, and this leads to the creation of a society with the presence of external democratic attributes, but which is in fact totalitarian, with all fatal consequences for the personality's realization of its internal potential. The only vaccination from this state of affairs is the widespread of the ideals of social justice is aimed at correcting the existing social system.

Key words: Happiness, meaning, social integration, pleasure, totalitarian regime, democracy.

УДК 159.922.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.33>

Степура Є.В.

к.психол.н., науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Ми живемо в доволі нестабільні часи, коли в соціально-політичному житті нашої країни та світу загалом відбуваються постійні потрясіння, спричинені боротьбою двох політичних систем, перша з яких названа демократичною й принаймні декларативно орієнтована на людину, її свободу, права та самореалізацію, друга ж – тоталітарна, в ідеологічному плані намагається знайти цілі та смисли поза людиною, прилучити останню до чогось більшого, ніж вона сама. Хоча, насправді, ці благі ідеологічні цілі часто виливаються в різні репресії та насилля всередині країни з певною ідеологією, а також в агресію проти інших, слабших країн. Звичайно, це стосується передусім

тоталітарних країн, але й демократичні країни можуть порушувати декларовані ними принципи (катування в тюрмі Абу-Грейб та інші сумні приклади [5]). Але загалом зазначені політичні системи намагаються все-таки якимось служити населенню тих країн, у яких вони існують, задовольняючи його потреби. Звісно, це служіння часто багато в чому має декларативний характер і засноване на обмані та різних маніпуляціях, але його важко просто заперечувати. Звичайно, існують багато соціальних, культурних і психологічних механізмів, що забезпечують існування й інертність змін політичної системи, але по-справжньому жорстокі та несправедливі режими приречені на загибель, нехай це й потребуватиме деякого часу.

З іншого боку, від політичної системи знаходяться прості люди зі своїми потребами та устремліннями. Групи населення мають різні прагнення. Деякі із цих прагнень прямо торкаються політичної системи країни, а інші цілковито не залежать від неї. Але в процесі власного життя кожен стикається зі сферами, які регулюються державною політикою. Людина в принципі не може бути аполітичною, оскільки від політики держави залежить задоволення багатьох її потреб і, в кінцевому підсумку, рівень її щастя. Звісно, ми абстрагуємося від психологічних механізмів, які допомагають людині бути щасливою в несприятливих для неї умовах життя, бо в кожній людині існують певні стремління, мрії. Вони є реальними й невід'ємними компонентами щастя, і дуже бажано, щоб суспільство та держава як одна з найважливіших його структур сприяла їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу тоталітарної системи та демократичного устрою на особистість людини є предметом дослідження вже більш як півстоліття. При цьому дослідники зосередилися головним чином на соціально-психологічних механізмах впливу тоталітарної системи на поведінку людини з метою підпорядкування останньої своїм правилам і цілям. Дані, накопичені за весь час досліджень, преєкрасно резюмуються у фундаментальних роботах Ф. Зімбардо й Ф. Мохаддама [5; 8]. Але дослідники рідко звертають увагу на розвиток особистості та окремих психічних функцій у рамках тієї або іншої соціальної системи. Хоча давно відомо, що особистість та окремі психічні функції великою мірою формуються під впливом соціальних факторів. Це ж стосується й дослідження впливу соціальної системи на відчуття людиною щастя. Філіп Зімбардо лише констатує, що його «в'язні» часто перебували в пригніченому стані, у деяких досліджуваних виникали хвороби психосоматичної природи, що давали їм змогу достроково завершити експеримент [5]. Фаталі Мохаддам тільки вказує, що більшість населення тоталітарних країн невдоволене чинним політичним режимом і водночас відчуває страх перед наслідками висловлювання свого невдоволення [8]. Загалом ми маємо лише регулярні соціологічні дослідження, що фіксують загальний рівень щастя в тій чи іншій країні, а також окремі дослідження пов'язаних зі щастям рис особистості, зокрема оптимізму [1; 11]. Серед сучасних досліджень цікавим є доволі детальний аналіз залежності рівня щастя від економічної свободи та проблем, пов'язаних із нею. Установлено, що економічна свобода загалом сприяє економічному розвитку та соціальному прогресу. Однак економічна свобода також може сприяти нерівно-

сті доходів, що, у свою чергу, може задушити економічну мобільність і заподіяти шкоду громадянам. Досліджено, як економічна свобода впливає на особистісне й соціальне функціонування людини. Результати вказують на те, що економічна свобода позитивно корелює як із особистісним, так і соціальним функціонуванням. Загалом проблеми, пов'язані з економічною свободою, не переважають її позитивного значення для добробуту людини та суспільства загалом [14]. Але перерахованих досліджень явно недостатньо для всебічного висвітлення зазначеної проблеми.

Постановка завдання. Мета статті полягає в установленні шляхів критичного аналізу здатності тоталітарного й демократичного суспільства забезпечити людині можливості для щастя та самореалізації, виходячи з уявлень сучасної психологічної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щастя є складним феноменом. Тал Бен-Шахар вказує, що щастя складається принаймні з двох взаємопов'язаних компонентів, а саме: з можливості отримати насолоду й наявності сенсу життя. Відсутність одного із цих компонентів у житті людини унеможливорює досягнення для неї щастя [3]. Хоча потрібно зазначити, що вищі форми щастя, такі як наявність сенсу життя й можливостей самореалізації, що виходять із цього сенсу, є, без сумніву, більш важливими, ніж просте задоволення. Крім того, фактором щастя людини повинна бути адаптація до суспільства, адже людина, по суті, є соціальною істотою, наявність інших, взаємодія з ними є необхідною умовою для її повноцінного існування.

В ідеалі завдання держави полягає в сприянні створенню умов для виникнення в громадян вищезначених та інших компонентів щастя. Різні типи держав неоднаково справлялися із цим завданням. У рамках позитивної психології демократія є одним із об'єктів дослідження як цінність та умова для реалізації людиною своїх позитивних сторін. При цьому суспільному ладі в людини з'являється можливість максимальної самореалізації та щастя, хоча інші громадські системи теж позиціонують себе як спрямовані на завдання розкриття потенціалу людини й забезпечення його умовами для здобуття справжнього щастя. Але ми погодимося з твердженням Х. Ортеги-і-Гассета, що будь-які спроби обійти досягнення ліберальної демократії в плані забезпечення свобод громадян є кроком назад у розвитку суспільного устрою. Будь-яка суспільна система майбутнього має будуватися на основі ліберальної демократії як на фундаменті, що дає змогу реалізувати потенціал людини [9].

Усе ж можна виділити особливості різних типів держав у їх відношенні до реалізації

вищезазначених компонентів щастя. У рамках роботи розглянемо відношення до компонентів щастя в тоталітарній і демократичній державах. Але перед цим потрібно відзначити, що тоталітарна й демократична держави є не окремими структурами, а, скоріше, протилежними точками в єдиному континуумі, при цьому демократизм в одних сферах цілком може поєднуватися з тоталітаризмом та авторитаризмом в інших [8]. Оцінка держави виявляється в сукупній оцінці різних сфер її життєдіяльності, може з часом зрушуватися то до однієї, то до іншої точки континууму. Потрібно відзначити, що при зовнішній декларації демократичних цінностей і наявності атрибутів демократії держава може бути, па суті, тоталітарною, якщо декларовані принципи систематично порушуються й винні в цьому не несуть за це суворого покарання. Мова, звичайно, іде про держави, де при зовнішньому дотриманні демократичних принципів можновладці та їх наближені можуть використовувати незаконні засоби для придушення незгодних, залишаючись при цьому безкарними. Також можна виділити феномен прихованого тоталітаризму, що може бути безпосередньо пов'язаний із вищеназваним типом держав. Ідеться про існування в суспільстві різних негласних норм, які йдуть у розріз із демократичними принципами й правами людини, але при цьому неухильно дотримуються. Ці норми можуть пронизувати все суспільство, а можуть бути локалізовані в окремому його сегменті; їх можуть транслювати великі організації або окремі особи. Але їх сутність завжди полягає в пригніченні інших людей, порушенні їхніх прав і свобод. Зрозуміло, що сильне поширення подібних норм у суспільстві не буде сприяти щастю населення. Крім того, наявність суперечливих норм і правил завжди створює ситуацію невизначеності, яка, у свою чергу, підвищує рівень тривожності, що не сприяє отриманню людиною щастя.

Як зрозуміло з вищенаведеного тексту, ми належимо до табору, який виступає за якомога широкое запровадження ліберально-демократичних принципів у всі сфери життя як умови досягнення щастя максимального числа людей, і ми сподіваємося довести свою позицію. Але, без сумніву, будь-яка суспільна система має як переваги, так і недоліки.

Перевагою тоталітарних країн є наявність чітких смислів, але ця визначеність має свої негативні сторони: 1) ці смисли є актуальними тільки для певної частини населення; 2) реалізації інших смислів ставляться перешкоди або ж вони витісняються на задній план; 3) ідеї, на яких базуються смисли, що транслюються державою, часто мають утопічний характер, а розуміння останнього призводить до знищення цих смислів, а часто й самої держави.

Карл Поппер указував, що для тоталітарного суспільства характерне цілісне ідеалізоване бачення суспільних змін, при цьому не враховуються побічні наслідки цих змін, також у соціальних інженерів, які намагаються реалізувати свою програму соціальних змін, не виникає сумнівів щодо їх адекватності поставленій меті. Крім того, не враховуються потреби населення в перехідний період від однієї структури суспільства в іншу [10]. Вищепераховане являє собою групу причин низького рівня щастя в тоталітарних країнах. Як альтернативу ідеалізованим уявленням про «правильне суспільство» К. Поппер пропонує ідею соціальної інженерії, а саме: зміну суспільства через поступові реформи в окремих громадських інститутах, що не зачіпає прямо все суспільство загалом. Це має забезпечити стабільність соціальної системи, а також умови для внесення певних коректив, якщо реформи не будуть приводити до бажаного результату.

Найчастіше тоталітарні держави позиціонують себе як соціально спрямовані громадські структури, покликані гармонійно інтегрувати особистість і соціум (як ми говорили раніше, це має бути однією з умов щастя людини). І, треба сказати, у більшості випадків їм це вдається. Певна частина суспільства з дитинства має можливість відчувати себе частиною великого згуртованого колективу, діяльність якого спрямована на досягнення певних надособистісних цілей, що сприяє виникненню щастя. Проблема в тому, що тоталітарна держава орієнтована на певний, часто досить вузький тип людей. Ті, хто не відповідають параметрам держави, оголошуються злочинцями, божевільними, дефективними тощо. Тут можна навести думку Л.С. Виготського про дефекти людини [4]. Він писав, що всі дефекти людини є за своєю сутністю соціальними, людина доходить висновку про свою дефективність через взаємодію з іншими членами суспільства. Ми вважаємо, що ця теза поширюється не тільки на різноманітні фізичні дефекти, відмічені Л.С. Виготським, а й на широке коло особливостей людини, які змушують її відчувати власну неповноцінність через несприйняття цих особливостей певним суспільством. Цікаво, що саме по собі виникнення, наприклад, фізичного дефекту в довготривалій перспективі не впливає на рівень щастя людини [3]. Але можна припустити, що проблеми у взаємодії з оточуючими, викликані реальними дефектами або тим, що вважається в суспільстві дефектом, можуть істотно знизити рівень щастя людини, оскільки міжособистісні відносини є одним із найголовніших джерел щастя людини [1]. У світлі вищесказаного ми можемо виділити проблему інтеграції цих «дефективних» людей у суспільство. Потрібно відзначити, що будь-яке тоталітарне суспільство

незалежно від рівня декларації гуманістичних ідеалів не здатне повною мірою інтегрувати в себе всю сукупність людей, що мають різноманітні індивідуальні особливості. Причина цього положення справ лежить, по-перше, у відсталості тоталітарної держави, її неможливості адекватно реагувати на нестандартні події, різноманітні відхилення в поведінці членів різних субкультур і «дивацтва» окремих осіб. По-друге, у відсутності орієнтації на окрему людину, що проявляється на найглибшому ідеологічному рівні. Окрема людина трактується як нічого не значуща одиниця, що служить для чогось вищого або ж є іграшкою якихось вищих, відчужених від неї сил. У світлі цього будь-які спроби приниження індивідуальності людини, її чільного місця в пріоритетах державної політики, заміна його якимись іншими абстрактними ідеалами є одним із критеріїв для визначення політичних сил, що прагнуть до встановлення тоталітарного режиму.

Повертаючись до основної теми статті, можемо сказати, що людина буде більш щасливою в тих умовах, де з нею рахуються, де вона має права й можливості впливати на навколишню дійсність. Прагнення діяти самостійно закладено в людей генетично. Будь-яке обмеження свободи негативно впливає на організм і психіку людини, призводячи до деградації останньої [7]. Є багато досліджень тварин і людини, які показують, що відчуття власної безпорадності призводить до виникнення депресивних станів [11]. Деякі дослідники говорять про відчуття своєї влади над собою як дуже важливий компонент для повноцінного існування [6]. Питання в тому, чи здатна особистість відчувати свою силу в суспільстві, де її роль чітко визначена, і чи вона не може вийти за межі нав'язаних їй обмежень?

У демократичному суспільстві теж цілком можливі відчуття тривоги й невпевненості у своїх силах. Звичайно, тут відіграє роль природна нерівність людей у здібностях, походженні тощо. Але якщо ми не маємо справу з псевдодемократичними олігархічним суспільством, тут здійснюється контроль за можливими зловживаннями з боку правлячої еліти, усім надаються однакові можливості для вибору шляху розвитку і його здійснення. Критики можуть сказати, що ми розглядаємо ідеальний варіант державної системи, що завжди можновладці намагаються зловживати своєю владою, повний контроль за ними не є можливим. Але, як указував Г.О. Балл, нездійсненність ідеалів у їх повному, абсолютному вираженні (згадаємо хоча б ідеал соціальної справедливості) аж ніяк не виключає їх значимості – психологічної, соціальної та педагогічної, якщо здійснюється реальне наближення до них, так що навряд чи виправдані нарікання

на «утопічність ідеалів»: у них проявляється помилкове розуміння сутності ідеалів і їх ролі в детермінації соціальної поведінки, адже «цінність ідеалу – не в його відповідності реальності або збігу з реальністю, навпаки, цінність реальності може визначатися її наближенням до ідеалу» [2]. Скажемо більше, уже сама наявність у суспільстві певного ідеалу рано чи пізно буде задавати вектор його розвитку, особливо якщо наявний значимий відхід від цього ідеалу. Так, еліта, яка зловживає владою, сама рие собі могилу за наявності в суспільстві ідеалів соціальної справедливості й контролю за владою. Цього не скажеш про суспільний лад, де немає подібних ідеалів. Як указував Е. Хоффер, соціальний вибух відбувається, якщо наявні в населення очікування змін не реалізуються владою, тому державна система не повинна давати приводу для таких очікувань, щоб зберегти себе [12]. Можна очікувати, що зловживаюча владою еліта буде намагатися діяти, виходячи із цього принципу. У світлі цього наявність у суспільстві демократичних ідеалів є необхідною умовою для його розвитку.

Але водночас дослідження показують, що, попри наявність факторів, які повинні сприяти виникненню відчуття щастя, таких як свобода, наявність широких можливостей для самовдосконалення, належного соціального забезпечення, у демократичних державах далеко не завжди спостерігається високий рівень щастя серед населення. Міхай Чіксентміхайї вказує, що свобода вимагає від людини самостійного структурування свого життя [13]. Багатьом це не під силу, вони вважають за краще нав'язані зовні ролі або ж діяльність, яка потребує не напруження (наприклад, перегляд телевізора як єдина розвага). Для цих людей справжнє щастя, на жаль, недосяжне. Можна припустити наявність соціокультурних причин цього стану справ, а саме наявність впливу соціальних інститутів, що вимагають абсолютного підпорядкування індивіда. До них належать держава, релігія і, як відображення останніх, сім'я, школа. На жаль, організація свого вільного часу, а також пробудження прагнення до ускладнення власної діяльності є актуальним. Питання не тільки в особистісному розвитку й підтримці психологічного здоров'я людини, а й у можливості творчої адаптації до мінливих соціально-економічних умов існування суспільства, що робить розроблення програм, спрямованих на підвищення рівня щастя, вигідним державі.

Зазначимо на ще один аспект проблеми залежності прагнення до щастя від макросоціальних факторів, а саме особливості прагнення до щастя в період переходу від тоталітарної до демократичної системи. Потрібно відзначити, що, будучи ідеалістично орієнтованою в зовнішніх проявах, тоталітарна

система пригнічує в пересічних громадян багато властивих людині прагнень (прагнення до багатства, до сексуальних прагнень тощо), що становлять основу другого компонента щастя – насолоди. Розвал тоталітарної системи призводить до реалізації фрустрованих прагнень часто в гіпертрофованих формах, що негативно відбивається на суспільстві. У цих умовах можливі два шляхи розвитку суспільства: 1) гармонізація через прийняття в його структуру до того витіснених відносин і прагнень членів суспільства, 2) повернення до тоталітаризму або авторитаризму в пом'якшеній формі під прикриттям демократичних устремлінь. Утілення першої можливості є більш продуктивним у плані реалізації щастя членами суспільства, але видається проблемним досягнення цієї мети через вироблення конкретної програми дій. Останнє вимагає інтеграції соціальних наук із політичними й громадськими інститутами, що, на жаль, не завжди можливо, особливо в кризові періоди. Друга ж можливість призводить до появи різних кланових, олігархічних утворень, що дають практично необмежену свободу представникам так званої еліти і є, по суті, тоталітарними для іншої частини населення.

Можна сподіватися, що інтеграція особистих зусиль людини з підтримкою суспільства й держави повинна забезпечити найбільш продуктивний і щасливий для неї рівень життя. З іншого боку, саме аспект підтримки людини в її прагненні до щастя є головним критерієм для оцінювання діяльності наявних соціальних інститутів, що відкриває найбільш адекватний і продуктивний шлях для зміни останніх.

Висновки з проведеного дослідження.

Важливою умовою щастя є соціальна інтеграція, оскільки саме вона забезпечує можливість для встановлення міжособистісних стосунків – одного з найважливіших джерел щастя. Тоталітарна система не здатна створити умови для соціальної інтеграції для багатьох членів суспільства, бо вона орієнтована тільки на певний ідеологічно заданий тип людини, на відміну від ліберального суспільства, де принаймні декларативно прописується існування соціальних інституцій для кожної людини. У зв'язку з вищесказаним для країн, які намагаються бути демократичними, постає проблема створення умов для реальної інтеграції в суспільство членів різних маргінальних груп. І ця проблема заслуговує на детальний психологічний аналіз.

Тоталітарне суспільство задає чітко виражену ідеологію, цінності, смисли та цілі для своїх членів, не терплячи ніякого вільнодумства. У ліберальному ж суспільстві людина повинна сама визначатися щодо власного світогляду й життєвого шляху, шукати спо-

соби структурування власного існування. Усе це вимагає від індивіда певної відповідальності, що може бути важким тягарем для нього, викликаючи відчуття тривоги та безпорадності. Тож постає проблема розвинутого інституту доступної психологічної допомоги населенню, яка, на жаль, у нашій країні поки не вирішується.

Цікавою характеристикою тоталітарного суспільства є подавлення потягів і бажань, які часто мають інстинктивну біологічну природу, що не сприяє відчуттю щастя членами цього суспільства. Іноді подавлення природних потягів і бажань простих людей співіснує з їхнім розбещеним потаканням серед еліти, що нерідко приймає збочені форми. Також під час ліквідації тоталітарної системи подавлені потяги та бажання можуть приймати гіперболізоване та вигадливе вираження. Вищезазначені феномени майже не досліджувалися в рамках психологічної науки. Крім того, постає питання існування прихованих табу щодо деяких потягів і бажань у формально ліберально-демократичних суспільствах, що теж має стати предметом психологічного аналізу.

Як було вказано, немає чіткої межі між тоталітаризмом і демократією. Суспільство може бути лише формально демократичним, залишаючись глибоко тоталітарним у певних своїх аспектах. Особливо це стосується суспільств, де багато влади належить представникам певних соціально-економічних груп. І це обов'язково призводитиме до порушення прав і свобод інших категорій громадян, фрустрації їхніх потреб та устремлінь, знижуючи рівень щастя суспільства загалом. Протидією цьому може бути розповсюдження в суспільстві ідеалів соціальної справедливості й соціального контролю, а також повсякчасна дія якомога більшого числа людей на основі цих ідеалів. У зв'язку з вищесказаним виникають питання розвитку й формування в особи зазначених ідеалів та установки діяти на основі них, що є важливою проблемою для теоретичних та емпіричних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психология счастья / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 272 с.
2. Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал ученого. *Психологический журнал*. 2011. № 3(32). С. 17–26.
3. Бен-Шахар Т. Научиться быть счастливым / пер. с англ. Минск : Поппури, 2009. 240 с.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Москва : Педагогика, 1983. Т. 5. 369 с.
5. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев / пер. с англ. Москва : Альпина нон-фикшн, 2013. 740 с.

6. Кадди Э. Присутствие [духа]. Как направить силы своей личности на достижение успеха / пер. с англ. Санкт-Петербург : Азбука, 2016. 320 с.
7. Майерс Д. Социальная психология / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 800 с.
8. Мохаддам М.Ф. Психология диктатуры / пер. с англ. Харьков : Гуманитарный центр, 2017. 328 с.
9. Ортега-и-Гасет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусств. Беспребетная Испания / пер. с исп. Москва : АСТ : МОСКВА, 2008. 347 с.
10. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1 : Чары Платона / пер. с англ. Москва : Феникс, 1992. 448 с.
11. Селигман М. Как научиться оптимизму. Измените взгляд на мир и свою жизнь / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 430 с.
12. Хоффер Е. Истинноверующий. Личность, власть и массовые общественные движения / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2004. 208 с.
13. Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2018. 461 с.
14. Klein C. Economic Freedom and Eudaimonic Well-Being: Exploring the Socio-Economic Paths to Psychological Functioning. Waco, 2019. 33 p.